

Xamis Seyranov

Hüquqşünas

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MÜLKİ HÜQUQUNDA
MƏHKƏMƏ PRESEDENT HÜQUQU**

Azərbaycan Respublikasının müasir mülki hüquq nəzəriyyəsində presedent hüququnun tətbiqi (hüququn mənbələrindən biri olması) ilə bağlı vahid fikir mövcud deyildir. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda presedent hüququna ögey münasibət, yaxud onun “qəbuledilməz” hesab edilməsi ənənəsi sovet hakimiyyəti illərindən miras qalmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi “presedent hüququ” anlayışının qərb ölkələrinin hüququndan, dolayısı ilə burjua hüquq məkanından gəlməsi və orada tətbiq edilməsi göstərilirdisə, digər səbəblərindən biri kimi də, əslində “presedent hüququ” anlayışının dar çərçivədə təsəvvür edilməsi ilə izah edilməlidir. Sonuncu fikir bu gün də əksər hüquqşünas alimlərin baxışlarında müşahidə edilməkdədir. Belə ki, istər sovet, istərsə də müasir hüquq ədəbiyyatında “məhkəmə presedent hüququ” dedikdə, əsasən bir məhkəmənin hər hansı bir iş üzrə qərar qəbul edərkən başqa bir məhkəmənin oxşar iş üzrə əvvəllər çıxarmış olduğu qərarından normativ əsas qismində istifadə etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə baxış “presedent hüququ”na hüququn mənbəyi kimi yanaşılması nəticəsində meydana gəlmişdir, ancaq əslində “presedent hüququ” anlayışı bununla məhdudlaşmır, o daha geniş nəzəriyyəyə malikdir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə presedentlərinin mülki hüququn mənbələri qismində istinad olunması ilə bağlı qanunvericilikdə son dövrlərə qədər birbaşa norma mövcud olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, mülki hüquqda məhkəmə presedentləri dolayısı ilə məhkəmələr üçün hüququn mənbələri rolunda çıxış etmişlər.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 2.1-ci maddəsinə əsasən “Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanır və bu Məcəllədən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ hüquqi aktlardan ibarətdir”. Göründüyü kimi, mülki hüququn rəsmi mənbələri normativ aktlar hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasının məhkəmə hakimiyyətinə aid olan bütün məhkəmə instansiyalarının hakimləri öz icraatlarında olan işlərə baxarkən qanunlara və digər normativ aktlara istinad etməlidirlər. Bu mənada, ölkənin əsas ali qanunu sayılan Konstitusiyanın 129-cu maddəsinin 3-cü bəndində təsbit olunmuşdur ki, “məhkəmə qərarı qanuna və sübutlara əsaslanmalıdır”. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin 2-ci bəndində də qeyd olunur ki, “hakimlər işlərə qərəzsiz, ədalətlə, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, faktlara əsasən və qanuna müvafiq baxırlar”. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində məhkəmə fəaliyyətində presedent qərarlardan istifadə edilməsi ilə bağlı hər hansı bir normativ göstərişə rast gəlinmədiyi üçün, ölkədə presedent hüququnun tətbiq edilməsinin öhdəlik xarakteri daşmadığı qənaətinə gəlmək mümkündür.

Lakin eyni zamanda, məhkəmə sisteminə daxil olan məhkəmələrin hakimlərinə digər presedent xarakterli qərarı tətbiq etməyi qadağan edən normanın mövcudluğu da müşahidə edilmir. Hər bir halda Azərbaycan Respublikası məhkəmələri tərəfindən digər məhkəmənin oxşar məzmunlu qərarından presedent şəklində istifadə edilməsi həm qanunvericilik baxımından, həm də məhkəmə təcrübəsində istisna olunmur. Başqa sözlə, hakimlərin öz fəaliyyətlərində presedent hüququnun tətbiq etmələri ilə bağlı normativ göstəriş olmasa da, onlar öz təcrübələrində presedent xarakterli qərarlardan (xüsusilə də, Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarına münasibətdə) istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, məhkəmə qərarları normativ aktlar sisteminə daxildirmi? Bu suala cavab tapmaq üçün Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlar haqqında qanunvericiliyinə nəzər salmaq lazımdır.

Belə ki, "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli, 21-IVKQ nömrəli Konstitusiya Qanununun 4.1.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları Azərbaycan Respublikasının normativ xarakterli aktları hesab edilir. Həmin Konstitusiya Qanununun 1.0.3-cü maddəsində isə təsbit edilmişdir ki, normativ xarakterli akt bu Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulan dövlət və ya yerli özünüidarə orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, məhdud subyektlər dairəsi üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirən və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən formalı rəsmi sənəddir.

Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, Konstitusiya Məhkəməsinin şərtləri və səlahiyyətli subyektlərin sorğuları üzrə verdiyi izahatları normativ xarakterli akt statusuna malikdir, həmin qərarlar məcburi davranış qaydalarını özündə əks etdirir və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulur. Beləliklə, məhkəmələr Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarına (qeyd edilən kateqoriyalı qərarlarına) icraatlarında olan işlər üzrə qərar qəbul edərkən normativ xarakterli akt qismində istinad edə bilirlər. Eyni zamanda, bütün məhkəmələrin deyil, yalnız Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları normativ aktlar sisteminə aiddir.

Qanunda qeyd edilən bu səciyyəvi hal Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının presedent qərar kimi digər məhkəmələr tərəfindən geniş tətbiq edilməsinə şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda məhkəmə presedent hüququnun tətbiqi təcrübəsini təhlil edərkən ölkənin məhkəmə sisteminə də nəzər yetirilməsi və problemin bu kontekstdə araşdırılması mühümdür. Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, "Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının ümumi məhkəmələri və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələri həyata keçirirlər." Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, kassasiya instansiyası qismində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi, apellyasiya instansiyası qismində Azərbaycan Respublikasının Apellyasiya Məhkəmələri və nəhayət, birinci instansiya məhkəmələri qismində isə, rayon (şəhər) və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələri daxildir. Konstitusiya Məhkəməsi məhkəmə instansiyaları pillələrinə daxil olmasa da, insan hüquq və azadlıqlarının pozuntuları ilə bağlı şikayətlərə də baxdığı üçün yüksək məhkəmə institutu hesab edilir. Bununla belə, Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətinin əsas məzmununu qəbul edilmiş qanun və digər normativ aktların Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sorğusu əsasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və qanunlarını şərh edir. Bu müddəanın tələblərindən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında normativ hüquqi aktları şərh etmək səlahiyyəti Konstitusiya Məhkəməsinə məxsusdur. Bütün məhkəmə instansiyaları (Konstitusiya Məhkəməsinin özü də daxil olmaqla) öz qərarlarında Konstitusiya Məhkəməsinin şərtlərinə rəsmi şəkildə istinad edə bilər.

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiya Məhkəməsinin şərtlərinə istinad etmək məhkəmələrə qəbul etdikləri qərar üzrə öz mövqelərini əlavə olaraq əsaslandırmaq imkanı verir. Qeyd edilən normativ əsas da ölkədə presedent hüququnun tətbiq edilməsini göstərir.

Konstitusiya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul etdiyi qərarları normativ hüquqi aktların sistemində daxil edilir. Lakin bununla bərabər Konstitusiya Məhkəməsinin pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarından vətəndaşların vermiş olduğu şikayətlərə dair çıxardığı qərarlardakı hüquqi mövqeyi digər məhkəmələr üçün presedent əhəmiyyətinə malikdir. Belə ki, Konstitusiya Məhkəməsi qeyd edilən məsələlər üzrə çıxardığı qərarlarda qanunvericiliyin tətbiqi üzrə öz hüquqi mövqeyini ortaya qoyur, hüquq normasının tətbiqi yollarını və mahiyyətini açıqlayır, həmin məsələlər üzrə məhkəmə yanaşmasını göstərir. Belə hüquqi mövqe isə digər məhkəmələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Konstitusiya Məhkəməsinin “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə” 11 iyun 2004-cü il tarixli, 688-IIQ sayılı Azərbaycan Respublikası Qanununun III hissəsinin 9-cu bəndinin və IV hissəsinin 7-ci bəndinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu bəndinin IX hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 25 yanvar 2005-cü il tarixli Qərarında qeyd edilir ki, “Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının yüksək hüquqi qüvvəsi onun bütün hissələrinə, habelə həmin qərarın əsasını təşkil edən hüquqi mövqelərə də şamil olunur. Lakin Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri bəzən müstəqil əhəmiyyət qazanır. Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqələrinin qüvvəsi onun qərarlarının hüquqi qüvvəsinə bərabər olduğundan və ümumi xarakter daşdığından, yalnız konstitusiya işinin predmetini təşkil etmiş hala deyil, hüququn mənbəyi kimi hüquqi tətbiqetmə təcrübəsində rast gəlinən analoji hallara da şamil edilməlidir.”. Bu müddəadan görüldüyü kimi, Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında ifadə edilən hüquqi mövqe yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir, digər məhkəmələr üçün presedent əhəmiyyətinə malik olan və qanunvericiliyin tətbiqi üzrə rəhbər izahedici xarakterə malik olan mühüm mənbədir. Konstitusiya Məhkəməsinin bu mövqeyi normativ hüquqi akt statusuna malik olan qərarları ilə yanaşı, fərdi şikayətlər üzrə çıxarılmış və normativ hüquqi akt statusuna malik olmayan qərarlarına da şamil edilir. Həmin qərarlar isə öz növbəsində digər məhkəmələr üçün presedent səciyyəsinə daşıyır. Belə ki, qeyd edilən qərar da məhkəmə göstərir ki, “bununla bağlı məsələnin digər tərəfi ondan ibarətdir ki, Konstitusiya Məhkəməsi məhkəmə aktının Konstitusiyaya uyğun olub-olmaması faktını təsdiq etdikdə, bu hal nəinki baxılmış iş üzrə məhkəmələr üçün, habelə başqa işlərə baxan məhkəmələr üçün prejudisial əhəmiyyətə malikdir.”.

“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununun qeyd edilən maddələrindən və yuxarıda adçəkilən qərardan görüldüyü kimi, Konstitusiya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul etdiyi qərarları normativ hüquqi akt statusuna, pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarından verilmiş fərdi şikayətlərə dair qərarları isə presedent xarakterinə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının ümumi yurisdiksiyalı məhkəmə sistemində bir qayda olaraq, ən yüksək məhkəmə instansiyası Ali Məhkəmə hesab edilir. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin presedent xarakterli qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti Konstitusiyanın 131-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Belə ki, həmin maddənin 1-ci bəndində vurğulanır ki, “Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin icraatına aid edilən mülki, cinayət və digər işlər üzrə ali məhkəmə orqanıdır; o, kassasiya qaydasında ədalət mühakiməsini həyata keçirir; məhkəmə praktikasına aid izahatlar verir.” Görüldüyü kimi, Ali Məhkəməyə məhkəmə funksiyaları ilə yanaşı, digər məhkəmə instansiyalarından fərqli olaraq, “məhkəmə praktikasına aid izahatlar vermək səlahiyyəti” də verilmişdir.

Ali Məhkəmənin ümumi izahatlar vermək səlahiyyəti onun orqanına - Plenuma məxsusdur. Belə ki, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 79-cu maddəsində

qeyd olunur ki, “Ali Məhkəmənin Plenumu Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində qanunvericiliyin tətbiqinin məhkəmə təcrübəsinə dair məsələləri üzrə məhkəmə sədrlərinin məlumatlarını dinləyir və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi vəziyyətinə dair Ali Məhkəmə sədrinin, onun müavininin və kollegiya sədrlərinin, apellyasiya məhkəmələri sədrlərinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsi sədrinin və digər ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmə sədrlərinin məlumatlarını dinləyir, işlər üzrə məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və məhkəmə statistikasının təhlili barədə materiallara baxır.” Məhz qeyd edilən normanın məzmunundan aydın olur ki, Ali Məhkəmənin Plenumu məhkəmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsini də həyata keçirir və bu qəbildən olan ayrı-ayrı məhkəmə ümumləşdirmələrinə dair qərarlar qəbul edir. Ali Məhkəmənin Plenumunun ümumiləşdirici qərarı məlum olduğu kimi, hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə qanunvericiliyin tətbiqi zamanı ortaya çıxan əsas problemlərin vahid hüquq düşüncəsi baxımından həll edilməsi üçün səmərələşdirici həll yollarını ehtiva edir, məhkəmələrdə işlərə baxılarkən qanunvericiliyin tələblərinin düzgün anlaşılaraq tətbiq edilməsi imkanının yaradılması məqsədini özündə əks etdirir, eyni zamanda da qanunvericilikdə olan ziddiyyətli məqamların qərar qəbul edilmə prosesində hakimlər üçün aydınlaşdırılması məqsədini daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, Ali Məhkəmənin Plenum qərarlarının əksəriyyəti məhz aşağı instansiya məhkəmələrinə ünvanlanır və belə qərarlar gələcəkdə hakimlərə oxşar hallar üzrə işlərə baxarkən müəyyən halların nəzərə alınmasını tövsiyə edir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları məcburi xarakter daşımır, sadəcə tövsiyə xarakterini özündə əks etdirir. Başqa sözlə, digər məhkəmələrin hakimləri oxşar hallar üzrə işlərə baxarkən hər bir halda Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarlarını tətbiq etmək məcburiyyətində deyildirlər. Belə ki, aşağı instansiya məhkəmələrinin oxşar işlər üzrə qərar qəbul etmələri zamanı Ali Məhkəmənin Plenumunun ümumiləşdirici qərarları üzrə gəlmiş olduğu nəticəni tətbiq etmələri ilə bağlı mülki qanunvericilikdə düzünə imperativ norma yoxdur. Ali Məhkəmənin Plenumunun presedent xarakterli normaya çevrilən ümumiləşdirici qərarları aşağı instansiya məhkəmələri üçün tövsiyə xarakteri daşıyır və bu səbəbdən də, həmin məhkəmələr presedent xarakterli qərarın göstərişlərini nəzərə almaqda sərbəstdirlər. Digər tərəfdən, vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Plenumun qərarları mülki hüququnun bəzi məsələləri üzrə effektiv təsirə malikdir və həmin qərarların tələblərinin müvafiq işlər üzrə məhkəmələr tərəfindən nəzərə alınaraq tətbiq edilməsi, iş üzrə ədalətli qərar qəbul edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ali Məhkəmənin Plenumunun müəyyən kateqoriya qərarları da qanunvericilikdə olan hüquqi boşluğun doldurulmasına və məhkəmələrə qərar çıxarılması istiqamətində kömək edilməsinə yönəlir.

Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları rəhbər izahedici xarakterli olmaqla bərabər, hər hansı hüquqi şəraitlə bağlı məhkəmələrdən hansı maddi normaları tətbiq etmələri və prosessual hərəkətləri etmələri ilə bağlı hüquqi tələbləri özündə əks etdirir. Belə qərarlar digər məhkəmələr üçün (Konstitusiya Məhkəməsi istisna olmaqla) birbaşa məcburilik səciyyəsi kəsb etməsə də, dolayısı ilə məcburi əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqi ilə bağlı Ali Məhkəmənin Plenumunun “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində məhkəmələrin fəaliyyəti haqqında” 2000-ci il 10 mart tarixli Qərarında qeyd edilir ki, “daxili qanunlar beynəlxalq qanunlara uyğunlaşdırılanadək məhkəmələr (hakimlər) qərar qəbul edərkən dövlətimizin qoşulduğu beynəlxalq sazişlərə birbaşa istinad etməlidirlər”.

Qeyd edildiyi kimi, Ali Məhkəmənin müəyyən kateqoriya məhkəmə işləri üzrə ümumiləşdirici qərarlar qəbul etmək kimi xüsusi səlahiyyəti vardır və belə qərarlar “müəyyən məhkəmə işləri üzrə hüquq normalarının izahı” adlanır. Əksər hallarda Ali Məhkəmənin Plenumu tərəfindən təsbit edilən izahlar (və yaxud da ümumiləşdirmələr) konkret xarakterli deyil, analoji xarakterli işlərə ünvanlanır. Başqa sözlə, belə ümumiləşdirmələr sadəcə izahatlardan ibarət olur və orada hər hansı ayrıca iş üzrə fərdi məhkəməyə ünvanlanmır. Belə ki, belə qərarlar qəbul etməklə Ali Məhkəmənin Plenumu məhkəmələrə analoji işlər üzrə qərar qəbul edərkən müəyyən məsələləri nəzərə almaq barədə təkliflər verir.

Məsələn, “Torpaq qanunvericiliyinin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsinin bəzi məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 14 fevral 2003-cü tarixli 2 sayılı qərarında qeyd edilir: “məhkəmələrə izah edilsin ki, torpaq üzərində hüquqları pozulan və yaxud mübahisələndirilən şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər, sahibkarlar) öz mülahizələrinə əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına, bələdiyyələrə və yaxud həmin orqanlara müraciət etmədən birbaşa məhkəmələrə müraciət edə bilərlər. Lakin inzibati ərazi vahidləri arasında ərazi məsələləri üzrə mübahisələrə məhkəmələrdə deyil, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində baxılır”. Qanunvericilikdə inzibati ərazi vahidləri arasında ərazi məsələləri ilə əlaqədar mübahisələr üzrə iddia ərizəsi ilə məhkəmələrə müraciət etməməklə bağlı məhdudiyət müəyyənləşdirən normativ əsas mövcud deyildir. Lakin məhz bu qərarın tələbləri məhkəmə hakimlərinə izah edir ki, inzibati ərazi vahidləri arasında ərazi məsələləri üzrə mübahisələrlə bağlı iddia tələblərinə məhkəmələrdə baxıla bilməz, belə ki, inzibati ərazi bölgüləri ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində həll edilir. Qeyd edilən qərarın tələbləri göründüyü kimi, hər hansı xüsusi bir iş üzrə konkret məhkəməyə ünvanlanmır, ümumi qaydada bütün məhkəmələrə aid edilir. Bununla yanaşı, qeyd edilən qərarla təsbit olunur ki, torpaq mübahisələri üzrə şikayətə məhkəməyə müraciət etməzdən əvvəl müvafiq inzibati orqana və ya bələdiyyə subyektinə müraciət edilməsi zəruri deyildir, iddiaçılar birbaşa olaraq məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Bu kateqoriya işlər üzrə cavabdehin (əksər hallarda cavabdehlər inzibati orqanlar və yerli bələdiyyələr olduğu hallarda) iddiaçı tərəfindən mülki-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş pretenziya qaydasına (məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət olunmamışdan əvvəl tələbin cavabdehə göndərilməsi şərti) əməl etməməsi barədə etirazını məhkəmə, bu qərarın qeyd edilən tələbinə istinad etməklə əsaslı hesab etməyəcəkdir. Beləliklə, Ali Məhkəmənin Plenumun qeyd edilən tövsiyə xarakterli qərarı oxşar işlərə baxan məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməyə başlanır və həmin qərar presedent xarakterli qərara, müvafiq olaraq da tətbiq edilən norma presedent normaya çevrilir. Ali Məhkəmənin Plenumunun presedent norma yaratma fəaliyyətinə və qeyd edilən qərarlara misal olaraq **“Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 3 noyabr 2008-ci il tarixli, 7 sayılı qərarını qeyd etmək olar. Bu qərarın aşağı instansiyalı məhkəmələr üçün presedent əhəmiyyəti vardır.** Belə ki, həmin qərarın preambulasında qeyd olunur: “Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində mənəvi zərər anlayışının, tətbiqi əsaslarının, hesablanma qaydasının müəyyən edilməməsi bu növ iddialar üzrə qərarlar qəbul edilməsində müəyyən çətinliklər yaradır və vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir”. Qərarla da qeyd olunduğu kimi, sadalanan nüansların qanunvericilikdə mövcud olmaması şəraitində Ali Məhkəmənin Plenumunun adı çəkilən qərarı məhkəmələr üçün bu kateqoriyalı işlərə baxılarkən hüquqi baza rolunu oynamış olur. Belə ki, həmin qərarla mənəvi zərər və mənəvi ziyan anlayışları izah edilir; mənəvi ziyan tələb etmək hüququ olan şəxslərin dairəsi müəyyənləşdirilir; mənəvi ziyana görə tələb edilən pulun məbləği, hesablanması və ödənilməsi qaydası və sair hallar təfəsilatı ilə əks olunur. Bu qərarın məhkəmələr üçün presedent və hüquqi baza əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qərarla əks olunan normalar qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənmədən kənarda qalmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 21.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, “Zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququna malik olan şəxs ona vurulmuş zərərin əvəzinin tam ödənilməsi tələb edə bilər..”. Qeyd edilən normanın dispozisiyasından mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququna malik olan şəxslərin dairəsini aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. Eyni zamanda, mülki qanunvericiliyin digər normalarında da bu barədə normativ göstəriş yoxdur. Məhz bu baxımdan, Ali Məhkəmənin Plenumunun qeyd edilən qərarının 3-cü bəndi məsələyə belə bir aydınlıq gətirir ki, “mənəvi ziyanın əvəzinin tələb etmək hüququna yalnız fiziki şəxslər malikdirlər, ... hüquqi şəxslər onların işgüzar nüfuzuna ziyan vurulduqda isə Mülki Məcəlləsinin 21-ci və 1097.1-ci maddələrinə müvafiq olaraq ona vurulmuş maddi zərərin ödənilməsini tələb edə bilər”.

Göründüyü kimi, mənəvi zərərlə bağlı xüsusi normativ aktın olmaması şəraitində Ali Məhkəmənin Plenumunun qeyd edilən qərarı məhkəmə təcrübəsində oxşar işlər üzrə mühüm mənbə hesab edilir və hakimlər tərəfindən əksər hallarda birbaşa tətbiq edilir.

Mülki hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarlar şəklində izahatları müəyyən hallarda digər məhkəmələr üçün mühüm normativ mənbə rolunda çıxış edir və bununla da, Ali Məhkəmənin rəhbəredici izahatlarının presedent xarakterə malik olması müəyyən edilmiş olur.

Qeyd edilənlərə baxmayaraq, bəzi hüquqşünas-alimlər hesab edirlər ki, ümumiyyətlə Azərbaycanda presedent hüququ mövcud deyildir. Onlar öz mövqələrini şifahi olaraq belə izah edirlər ki, ölkənin heç bir yüksək məhkəmənin birbaşa olaraq presedent norma qəbul etmək səlahiyyətləri yoxdur və daxili qanunvericilikdə də heç bir məhkəmə instansiyası üçün presedent qərar qəbul etmək imtiyazının verilməsi ilə bağlı norma mövcud deyildir. Lakin nəzəri və praktiki olaraq, bu fikrə əks arqument qismində Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda presedent hüququnun mövcud olması faktını təsdiq edən nüans kimi qeyd etmək mümkündür ki, qanunvericilikdə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumuna müvafiq hüquq sahələri üzrə izahatlar vermək səlahiyyəti nəzərdə tutulmuşdur və Ali Məhkəmənin Plenumunun müvafiq qərarları aşağı instansiya məhkəmələrin qərar qəbul etmə prosesində hakimlər tərəfindən istifadə olunur. Bu mənada, əgər aşağı instansiya məhkəmələri icraatlarında olan işin ədalətli həlli baxımından və müvafiq hüquq normasının olmaması şəraitində Ali Məhkəmənin Plenumunun izahat xarakterli qərarlarına istinad edirsə və ya Ali Məhkəmənin Plenumunun izahat xarakterli qərarları digər məhkəmələr tərəfindən istifadə edilsə, bu Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda dolayısıyla presedent hüququndan istifadə edilməsinə dəlalət edir. Sonuncu fikri müdafiə edərək təkrar olaraq qeyd etmək vacibdir ki, faktiki olaraq təcrübədə Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən geniş surətdə tətbiq edilir. Yuxarı instansiya məhkəmələrinin qərarlarındakı hüquqi mövqeyin aşağı instansiya məhkəmələri tərəfindən oxşar işlər üzrə nəzərə alınması və ya həmin qərarlara istinad edilməsi presedent hüququnun tətbiqinin əyani sübutudur. Qeyd edilənlərlə yanaşı, presedent hüququnun tətbiq edildiyi bir sıra ölkələrdən (məsələn, Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya) fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasında məhkəmə presedentləri adətən qanunvericilikdə olan normativ boşluqları doldurmağa istiqamətlənmiş birbaşa hüquqi baza səciyyəsi daşmır. Belə ki, yuxarı instansiya məhkəmələrinin presedent hüquq xarakterli qərarları məhkəmə təcrübəsi zamanı ortaya çıxmış müəyyən normativ ziddiyyətləri və yaxud hüquqi qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq məqsədilə qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmələr bütün instansiya məhkəmələrinin qərarlarına deyil, yalnız yüksək instansiya məhkəmələrinin qərarlarına istinad edirlər. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə instansiyaları tərəfindən yüksək məhkəmələrin (Konstitusiya Məhkəməsi və Ali Məhkəmə) qərarlarına normativ baza qismində deyil, əlavə mənbə (arqumentativ baza) kimi yanaşılır. Bu məqsədlə, məhkəmələr icraatlarında olan iş üzrə qərar qəbul edərkən gəlmiş olduqları nəticələri iş üzrə tərəflərə daha aydın izah etmək, iş üzrə istinad etdikləri normaların hüquqi məzmununu açmaq və yaxud da iş üzrə gətirmiş olduqları arqumentləri gücləndirmək məqsədilə yüksək məhkəmənin qərarına istinad edir, (istinad etdikləri qərardan sitat gətirməklə, oxşar hal üzrə yuxarı məhkəmənin mövqeyini göstərməklə) həmin qərarlardan presedent norma kimi istifadə edirlər. Bu mənada, məhkəmə iş üzrə qəbul etdiyi qərarının hüquqi qüvvəsini gücləndirmək və məhkəmənin mövqeyini tərəflərə daha aydın çatdırmaq məqsədilə presedent norma qismində yüksək məhkəmələrin qərarlarından istifadə edirlər. Bu isə presedent ideologiyasının arqumentativ tələbini xarakterizə edir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunun pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarından verilmiş şikayətlərə dair qərarlarının və Ali Məhkəmənin Plenumunun izahat xarakterli qərarlarının digər məhkəmələr tərəfindən istifadəsi ədalətli məhkəmə araşdırmasının, insan hüquq və azadlıqlarının daha etibarlı şəkildə qorunmasının, hüquq qaydasının və qanunvericiliyin daha düzgün qaydada tətbiq edilməsinin dərinləşdirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilən qərarların məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsinin (presedent hüquq təcrübəsinin) genişlənməsi isə nəticədə bütövlükdə mülki hüququn ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını şərtləndirir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında rəsmi olaraq məhkəmə presedentləri mülki hüququn mənbələri sırasına daxil edilməsə də, məhkəmə təcrübəsində yuxarı instansiyalı məhkəmələrin qərarlarından presedent kimi istifadə edilir.